

Tero Toivanen, *Pohjoinen polku kapitalismin ympäristöhistoriaan.*

Tervakapitalismi, yhteisvauraus ja sosioekologinen mullistus 1800-luvun Kainuussa.

Akateeminen väitöskirja, Valtiotieteellisen tiedekunnan julkaisuja 99/2018.

Helsinki: Helsingin yliopisto, 2018, 165 sivua + liitteet.

Tero Toivasen talous- ja sosiaalihistorian väitöskirja tarkastelee tervakapitalismin vaikutusta Kainuun 1800-luvun yhteiskunnalliseen ja ekologiseen muutokseen. Väitöskirja koostuu viidestä artikkelista ja yhteenvetoluvusta. Empiirinen aineisto perustuu toisen käden lähteisiin.

Tervakapitalismi tarkoittaa tilannetta, jossa kainuulaiset polttivat metsistä tervaa ja kuljettivat sitä veneillä myytäväksi Oulun tervaporvareille, jotka laivasivat sen Euroopan markkinoille. Väitöskirjan mukaan tervakapitalismi tuhosi Kainuun elinvoimaisen ja ympäristöystävällisen kaskitalouden ja johti maakunnan väestön kurjuuteen ja eriarvoisuuteen. Siirtyminen tervanpoltoon ei tapahtunut talonpoikien omasta tahdosta, vaan tervaporvarit pakottivat siihen majamiesjärjestelmällä ja velkaannuttamalla. Valtio edisti tervakapitalismia verotuksen ja isonjaon kautta. Tervanpoltto syrjäytti muut elinkeinot ja teki kainuulaiset riippuvaisiksi markkinaviljasta ja Oulun ostotavaroista. Tervakapitalismin vaikutukset kulminoituivat 1860-luvun nälkävuosina muuta maata korkeampana kuolleisuutena.

Työ nojaa Wallersteinin maailmanjärjestelmäteoriaan. Sen mukaisesti Toivanen näkee Kainuun tervatalouden synnyn osana kapitalistisen maailmanjärjestelmän kehkeytymistä. Tervakapitalismi tuhosi kaskitalouden muodon saaneen yhteisvaurauden, joka Toivasen mielestä olisi tarjonnut kainuulaisille paremmat ja tasa-arvoisemmat elinmahdollisuudet.

UUSI TULKINTA VAI RUSINAT PULLASTA?

Toivasen tutkimus kehityksen suunnasta ja sen syistä poikkeaa paljon aikaisemman tutkimuksen antamasta kuvasta. Positiivinen tulkinta voisi olla, että Toivanen on tuottanut kohteestaan todella jotakin uutta. Siitä lukija olisi vakuuttunut, jos tutkija olisi omien tulosten esittelyn lisäksi käynyt keskustelua aikaisemman tutkimuksen tuloksista, ja argumentoinut, miksi uusi tulkinta on vanhaa parempi. Tätä keskustelua väitöskirjasta ei kuitenkaan löydy, eikä lukija voi välttää vaikutelmaa, että tutkija on valinnut johtopäätöksensä tueksi aikaisemman tutkimuksen tuottamia tosiasioita tarkoitushakuisesti.

Valtaosa aikaisemmasta tutkimuksesta ei tue Toivasen tuloksia. Aikaisemman tutkimuksen mukaan Kainuun kaskitalouden väistyminen johtui sen edellytysten heikentymisestä asutuksen tihentyessä. Metsien puutteen takia kaskikierto tiheni, jolloin se alkoi muistuttaa ryöstöviljelyä, eikä kaski ollut enää yhtä tuottoisa. Muualla maassa siirryttiin peltoviljelyyn, jonka harjoittamista Kainuun olosuhteet eivät suosineet. Tervanpoltto antoi kaskeamista paremman toimeentulon, varsinkin kun tervan hinta ja kysyntä nousivat (Heikkinen 1997, 90; Ruuttula-Vasari 2004, 130; Turpeinen 1985, 111, 135).

Velkatalous ei ollut edullinen vain tervaporvareille. Varsinkin alkuaikoina velka oli talonpojalle tärkeä, sillä lainaa ei ollut muualta saatavissa. Kiinteä kauppasuhde takasi tavarankäytön

tulevaisuudessa ja lainajärjestelmä tasasi suhdanteita. Kauppiaalla oli puolestaan varma asiakas ja tavaran toimittaja (Turpeinen, 187, 284). Vasta vuosisadan lopulla porvarit alkoivat vaatia korkoa velasta, takuumiehiä ja tiloja pantiksi. Velkarästit saattoivat johtaa siihen, että velanhaltija pani takuumiehen maksamaan tai otti tilan haltuunsa.

Verouudistus ja isojako eivät liittyneet tervakapitalismiin, vaikka osuivat ajallisesti yksiin sen laajentumisen kanssa. 1850-luvun puolivälissä valtio alkoi koko maassa kantaa verot rahana luontaistuotteiden sijasta. Isojako oli valtakunnan politiikkaa, joka käynnistettiin jo Ruotsin vallan aikana. Kainuussa se pantiin toimeen vuosina 1850–1870. Lykkääntymisen taustalla oli vuoden 1788 knihtikontrahti, jossa kainuulaiset lupasivat ylläpitää sotamiehiä ja saivat vastineeksi vapautuksen isojaosta. Sopimus raukesi Suomen tultua liitetyksi Venäjään (Hautala 1956, 139).

Isojako virallisti olemassa olleen jaon tilallisiin ja maattomiin. Mitään suurta revähdystä luokkien välillä ei tapahtunut. Vielä 1900-luvun alussakaan kainuulaisessa sosiaalirakenteessa ei voitu todeta jyrkkää vastakohtaisuutta. (Turpeinen 1985, 98–99.)

Isojako myös joudutti tervanpoltosta luopumista. Vaikka yksityisomistukseen siirtyminen kiihdyttikin aluksi puunkäyttöä, ennen pitkää metsien arvosta tietoiseksi tulleet isännät alkoivat säästää metsiään (Massa 1994, 85; Ruuttula-Vasari 2004, 133, 143; Tasanen 1994, 189, 192).

Tervanpolttoon ei ryhdytty vain velka- ja veropakosta, vaan siitä saaduilla tuloilla hankittiin välttämättömyystavaroita ja lisättiin elämän mukavuutta. Tervarahoilla ostettiin viljaa, suolaa, rautaa, kahvia, sokeria, kankaita, tupakkaa ja kaupunkiviinaa. Rahalla lunastettiin perintö-
osuuksia ja ostettiin maata (Hautala 1956, 190, 232; Tasanen 1994, 77; Turpeinen 1985, 284).

1860-luvun nälkävuosina muuta maata korkeamman kuolleisuuden todellisia syitä olivat Kainuun karut olosuhteet, ilmasto ja maaperä sekä liikennemotti. Vuosikymmenen lopun kato-
vuodet ja tervatalouden alamäki kyllä osuivat yksiin, mutta päinvastainen tapahtui katovuonna 1862 (Turpeinen 1985, 118–119).

1800-luvun lopulla Kainuu tuli kyllä riippuvaiseksi markkinoilta hankitusta viljasta. Sama tapahtui kuitenkin koko maassa, kun maailman viljakriisi ja Venäjän laajamittainen halvan viljan tuonti tekivät oman leipäviljan tuotannon kannattamattomaksi (Poropudas 2012, 149–153).

Tervanpoltto turmeli Kainuun metsiä, mutta saman teki kaskeaminen. Molemmat tekijät olivat esillä, kun aikalaiset puhuivat yhteisomistuksen lopettamisen ja isojaon toteuttamisen tarpeellisuudesta (Heikkinen 1997, 72; Tasanen 1994, 184).

KAUPPAKAPITALISMI

Toivasen tulkinta marxilaisuudesta muistuttaa Kominternin vuonna 1928 siunaamaa – ja kansainväliseen keskusteluun laajasti levinnyttä – marxilais-leniniläistä versiota, jossa kapitalismista nähdään ainoastaan sen nurjat puolet. Taustalla oli ajankohdan poliittinen tarkoituk-
senmukaisuus – se luotiin tukemaan Neuvosto-Venäjän ulkopoliittista tavoitetta houkutella kehitysmaat liittolaisiksi imperialismin vastaiseen rintamaan (Warren 1980, 4). Kuvaan kuuluu, että kapitalismia edeltänyttä omavaraista maaseutuyhteisöä pidetään, jos ei nyt kulta-aikana, niin joka tapauksessa kelpo vaihtoehtona kapitalistiselle kehitykselle (vrt. esim. Peltonen 1990, 126). Todellisuudessa Marx piti kapitalismia järjestelmänä, joka on edistyksellinen suhteessa sitä edeltäneisiin tuotantomuotoihin, ja joka kehittää tuotantovoimia voimakkaasti. Klassisen

marxilaisuuden edustajat eivät halunneet kapitalismin perääntymistä, eivät edes sen etenemisen pysähtymistä. Marxilaiset panivat toivonsa kapitalismin kehityksen kiihtymiseen, joka nopeuttaa järjestelmän häviötä (Desai 2008, 22, 135).

Toivanen ei mainitse marxismi-leninismiä, vaan määrittelee kapitalismin Wallersteinin maailmanjärjestelmäteoriaa mukaillen:

”kapitalismi on ymmärretty ei-kapitalististen ja kapitalististen yhteiskuntamuodostelmien vuorovaikutuksessa kehkeytyväksi maailmanjärjestelmäksi, jonka analysoimiseksi on huomioitava sekä tuotannon että kiertokulun piirit ja niihin elimellisesti kytkeytyvät vallankäytön muodot” (s. 108).

Käytännössä Toivanen unohtaa kokonaan tuotannon ja käsittelee vain kiertokulkua. 1800-luvun lopun Kainuun tarkastelun kontekstissa kapitalismia on vain tervakapitalismina ilmentyvä kauppakapitalismi. Toivasen mukaan Kainuussa ”tervakapitalismi piti yllä sitkeästi sosiaalisesti ja ekologisesti takaperoista tervantuotantoa, toisaalta kauppapääoma loi edellytykset sille, että rajaseudun itäisinkin omavarainen nurkkaus altistettiin maailmanjärjestelmän kaipaaman tavaran tuotannolle ja revittiin maailmanmarkkinahintojen ja rahavälitteisten vaihtosuhteiden maailmaan” (s. 111).

Vaihtoa ja kauppaa on harjoitettu maailman sivu, onko maailma siis ollut aina kapitalistinen? Muinaisessa Egyptissä ja Roomassa oli kauppiaita, jotka päällepäin toimivat samalla tavalla kuin Oulun tervaporvarit, ostivat halvalla ja myivät kalliilla. Kauppa ei kuitenkaan tee yhteiskunnasta kapitalistista, vaan tuotanto. Jos yhteiskunnan talous perustuu omavaraiseen maatalouteen, kauppaan tulee vain marginaalinen osa tuotannosta. Kapitalismissa kaikki tuotanto on tarkoitettu markkinoille. Mutta kaikki markkinatalous ei ole kapitalismia, sillä markkinoille tähtää myös yksinkertainen tavarantuotanto, jonka tuottaja ja hänen perheenjäsenensä valmistavat omin voimin. Kapitalismia sen sijaan on tuotanto, jossa tuotantovälineiden omistaja käyttää tuotannossaan palkattuja työntekijöitä. Kun yksinkertaisessa tavarantuotannossa tuottajan tavoitteena on pääasiassa uusintaa oma tuotantonsa, kapitalismissa se on pääoman kasaaminen. Kapitalismin edistyskäsityksen taustalla on kilpailu; voittoja tavoitellessaan kapitalistit kilpailevat keskenään ja kehittävät työtä säästävää teknologiaa. Teknologian kehittyminen tuottaa taloudellista kasvua, ja antaa mahdollisuuden myös väestön vaurauden ja hyvinvoinnin lisäämiseen.

Kauppakapitalismi liittyy kapitalismiin kahdella tavalla. Ensiksi kaupan kapitalistit kasaavat pääomaa samalla tavalla kuin tuotannon kapitalistit. Toiseksi kauppakapitalismilla on merkittävä rooli kapitalismin tarvitseman alkupääoman kasaamisessa. 1500-luvulta lähtien harjoitettu merkantilistinen politiikka antoi kaupungeille kauppamonopolin, jonka avulla kaupunkien porvarit saattoivat määritellä maalaisilta ostamiensa ja heille myymiensä tuotteiden hinnat. Kauppiaiden keräämä varallisuus toimi monen myöhemmän teollisen suuryrityksen alkupääomana (vrt. esim. Ojala 1999, 109–128).

Oulun tervaporvarit riistivät Kainuun talonpoikia, mutta se ei perustunut ”kapitalistisiin tuotantosuhteisiin”, vaan siihen ettei niitä ollut. Oululaiset tervaporvarit olivat kyllä kauppakapitalisteja, mutta kainuulaiset talonpojat eivät olleet palkkatyöläisiä, vaan yksinkertaisia tavarantuottajia, käsityöläisiä, pienyrittäjiä. Riisto perustui Kainuun liikennemottiin. Oulujoki oli ainoa väylä, jota myöten kainuulaiset pääsivät tavaroiden osto- ja myyntipaikoille. Kyse oli luonnollisesta monopolista, johon muualla maassa tapahtuneet kaupan vapauttamisen ja liikenneverkoston laajentaminen eivät vaikuttaneet. 1800-luvun Kainuu eli edelleen

merkantilismin aikaa, kun muualla maassa markkinatalouden lait jo olivat pääsemässä voimaan. Kainuun väestön liki ainoa mahdollisuus tulla toimeen oli valmistaa tervaa ja kaupata se Ouluun Varsinainen kapitalismi saapui Kainuuseen 1900-luvun alussa rautatien ja Kajaani Oy:n muodossa vapauttaen alueen elinkeinoelämän Oulun kauppiaiden puristuksesta (Hautala 1956, 184, 202). Kainuun tervakapitalismi ei olekaan todiste kapitalismin kurjuutta ja riistoa synnyttävästä luonteesta, vaan maakunta oli esikapitalistisen yhteiskunnan paikallinen tasku maassa, joka muutoin oli etenemässä kapitalismiin.

YHTEISVAURAUUS VAI YHTEISKURJUUS?

Yhteisvaurauden Toivanen määrittelee ”yhteisesti jaettujen resurssien kuten maan, vesistöjen ja ilmakehän muodostamaksi kokonaisuudeksi” (s. 84). Väitöskirjan kontekstissa se tarkoittaa kaskitaloutta, joka perustui yhteisomistuksessa olevien metsien polttamiseen viljelysmaiksi. Toivasen mukaan kaskiviljely oli tehokas ja kestävä historiallinen viljelymenetelmä. Toisin kuin tervantuotanto, Kainuun omavarainen kaskiviljely ”rikastutti metsien biodiversiteettiä uusilla ei-inhimillisen luonnon elämänmuodoilla ja täten monipuolisti myös elettyä ympäristöä” (s. 132). Kaskiviljely oli hyvin tuottoisaa, ja takasi ”pohjoisen syrjäisissä ja pääomaköyhissä olosuhteissa pysyvää maataloutta paremmat ja varmemmat toimeentulon mahdollisuudet”(ibid.). Jos tervatalous ei olisi syrjäyttänyt kaskiviljelyä, olisivat kainuulaiset ”hyvin voineet keksiä hyödyllisempää, palkitsevampaa ja iloisempaa puuhaa” (Toivanen 2016).

Tervatalous ei kuitenkaan syrjäyttänyt kaskiviljelyä, vaan sen teki kaskimaiden loppuminen. Kaskeamiseen sopivat parhaiten kuusimetsät. Niiden ehtyessä kainuulaisilla oli runsaasti jäljellä mäntymetsää, joka puolestaan oli parasta tervanvalmistuksen raaka-ainetta. Tervan kysynnän kasvaessa siirryttiin kaskesta tervaan, kuusesta mäntyyn (Turpeinen 2010, 14). Tervanpoltosta tuli sitä kannattavampi vaihtoehto mitä enemmän kaskimaiden tuotto laski. Sitä paitsi tervatalous oli vakaammalla pohjalla kuin kaskeaminen (Tasanen 1994, 78; Turpeinen 2010, 85).

Miksi kainuulaiset eivät siirtyneet peltoviljelyyn? Pellot pitää raivata, ja sen kannattavuus riippuu siitä, missä määrin viljelijällä on varaa odottaa useita vuosia uuden pellon tuottamia saatoja. Köyhän viljelijän kannattaa pysyä kaskiviljelyssä huolimatta sen peltoviljelyä alhaisemmasta tuotosta kuin yrittää tinkiä muutenkin alhaisesta elintasostaan (Soininen 1974, 71). Ja mitä syvemälle katovuosina köyhyyden kierteeseen sukeltettiin, sitä enemmän oli haettava tukea perinteisestä kaskeamisesta, vaikka kaskimaista oli puutetta. Tämä tuli kouriintuntuvasti ilmi juuri 1860-luvun nälkävuosina (Björn 1999, 53; Turpeinen 2010, 111). 1800-luvun loppupuolella kaskeaminen muuttui ”yhteisvauraudesta” yhteiskurjuudeksi

OLIKO YHTEISVAURAUUS VAIHTOEHTO?

Toivanen tarjoaa yhteisvaurautta kolmanneksi vaihtoehdoksi kapitalistisen ja sosialistisen omistuksen sijaan. Käsite tuntun houkuttelevalle, mutta ei ole uusi, sillä samaa ajoivat jo Venäjän 1800-luvun narodnikit. Olennainen kysymys on kuitenkin, kuinka realistinen vaihtoehto yhteisvauraus olisi ollut 1800-luvun lopun Kainuussa. Vaikka isoajakoa ei olisikaan toteutettu,

olisi kaskeamisen jatkaminen yhteismetsissä johtanut joka tapauksessa umpikujaan; väestö olisi kasvanut, kaskeamiseen soveltuvat metsät ehtyneet ja samalla sen tuotto laskenut. Se, mikä olisi saattanut jonkin aikaa lykkääntyä, olisi väestön eriarvoisuuden kasvu. Maattomat olisivat voineet edelleen jatkaa kaskeamista yhteismetsissä. Mutta kokonaistilanne ei olisi parantunut, köyhyyttä olisi vain jaettu hiukan tasaisemmin.

Toivasen mielestä yhteisvaurauden onnena olisi voinut jatkua, mikäli tervaporvarit eivät olisi pakottaneet kainuulaisia tervanpoltoon, valtio ei olisi vaatinut veroja rahana, eikä isojako olisi toteutettu. Keskittyessään tarkastelemaan Wallersteinin maailmajärjestelmää ja Kainuun tervanpoltoa Toivanen unohtaa silmällä, mitä tapahtui muualla Suomessa. Elinkeinovapauden, liikenneverkoston laajenemisen ja pankkien perustamisen myötä kauppojen, tehtaiden ja meijereiden verkosto kasvoi, maataloudessa siirryttiin maitotalouteen samalla kun viljaviljelyn tuottavuus nousi. Maattomat saivat palkkatyötä metsätyömailla, tehtaissa, kaupoissa ja konttoreissa (vrt. Poropudas 2012, 153–158, 175–187). Kapitalistinen markkinatalous käynnisti taloudellisen kasvun ja väestön hyvinvoinnin nousun. Vuosina 1860–1913 henkeä kohti laskettu bruttokansantuotteen kasvu oli 1,3–1,4 prosenttia vuodessa, kun se oli ollut vuosina 1820–1860 vain 0,3–0,4 prosenttia. (Hjerppe 1990, 20–21). Talouskasvun myötä väestön tulo-, ravitsemis- ja koulutustaso kohosivat ja elinikä piteni. Väestön elinikä, joka oli ollut 1800-luvun lopulle asti vain 40 vuotta, nousi 1900-luvun alkuvuosikymmeninä jo 65 vuoteen (Häkkinen 2018, 117–121).

Kainuun kehityksen todellinen vaihtoehto olisi ollut kapitalismin tulon jouduttaminen. Ennen kaikkea se olisi edellyttänyt maakunnan liikennemotin purkamista. Paremmat liikenneyhteydet olisivat tehneet mahdolliseksi viedä terva Oulun sijasta etelään ja myös muiden tuotteiden kannattavan valmistuksen (vrt. Hautala 1956, 297). Munakasta ei voi kuitenkaan tehdä särkemättä munia, eikä kapitalismia toteuttaa ilman yksityisomistusta, pääomien kasautumista ja palkkatyötä. Merkantilismin tapulikaupungit, kauppapakot ja privilegiot kasasivat pääomat, isojako toteutti maapohjan yksityisomistuksen, verojen rahakanto ja kauppa-kapitalismi totuttivat väestön rahatalouteen. Kyseessä ei ollut kuitenkaan suunnitelmallinen politiikka, joka olisi tähdännyt kapitalismin synnyttämiseen. Kullakin politiikkatoimella oli oma ajankohtaan ja tilanteeseen sidottu tarkoituksensa. Ne johtivat peräkkäin toteutettuina tilanteeseen, jossa kapitalismi saattoi levittäytyä taloudelliseksi valtajärjestelmäksi.

Kapitalismin tuottaman aineellisen ja henkisen edistyksen toinen puoli on vallan ja vaurauden keskittyminen, ajallisesti ja alueellisesti epätasainen kehitys, rakennemuutokset, ajoittainen työttömyys ja luonnonvarojen tuhlaaminen. Missä tahansa järjestelmässä on monta puolta, mutta on eettisesti kyseenalaista tuomita koko järjestelmä vain sen negatiivisten piirteiden perusteella. Antiikin Kreikan sivistys on länsimaiden kulttuurin keskeinen perusta, mutta unohtaisimmeko sen, koska sen talous perustui orjuuteen? Saman kysymyksen voi esittää Rooman valtakunnan kohdalla, sehän kävi jatkuvaa sotaa, alistati ja riisti valloittamiaan kansoja.

TEORIA JA TOSIASIAT

Tutkijalla on kaksi vaihtoehtoa silloin, kun hän joutuu tilanteeseen, jossa teoria ja tosiasiat ovat ristiriidassa keskenään: joko hylätä, modifioida ja vaihtaa teoriaa, tai muokata tosiasioita.

Toivanen on valinnut jälkimmäisen vaihtoehdon. Päättyäkseen ennakoasettamustensa mukaiseen empiiriseen tulokseen Toivanen poimii toisen käden lähteistään vain teoriaansa tukevat tutkimustulokset. Ja kun kohteena on alueellisesti ja ajallisesti rajattu sosioekologinen kohde, olisi odottanut, että Toivanen olisi määritellyt, mitä tarkoitetaan Kainuulla, mikä oli sen väestömäärä, ja yleismainintoja täsmällisemmin, mitä elinkeinoja siellä harjoitettiin, ennen kaikkea miten elinkeinojen harjoittaminen ja väestön toimeentulo muuttuivat, ja tietysti erityisesti, minkä osuuden tervanpoltto muodosti kainuulaisten elinkeinoista. Näitä tietoja ei työstä löydy.

Yhteiskuntatieteellistä tutkimusta tehdään edelleen paljon oman teoreettisen lähestymistavan legitimoimiseksi. Tällä tavalla tieteellinen tutkimus on vaarassa kanonisoitua vallitsevia lähestymistapoja vahvistavaksi toistoksi. Hedelmällisempää olisi törmäyttää vastakkain erilaisia teorioita. Toivasellakin olisi ollut mahdollisuuksia testata vaihtoehtoisia teorioita, kun hänen tematiikkansa on vahvasti esillä esimerkiksi kolonialismin tutkimuksen, kehitysmaatutkimuksen ja Toivasenkin ohimennen mainitseman tapuliteorian agendalla.

OLLI POROPUDAS

LÄHTEET

- Björn, Ismo. 1999. *Kaikki irti metsästä. Metsän käyttö ja muutos taigan reunalla itäisimmässä Suomessa erätaloudesta vuoteen 2000*. Helsinki: SHS.
- Desai, Meghnad. 2008. *Marxin kosto. Kapitalismin uusi nousu ja valtiokeskeisen sosialismin kuolema*. Helsinki: Gaudeamus.
- Hautala, Kustaa. 1956. *Suomen tervakauppa 1856–1913. Sen viimeinen kukoistus ja häviö sekä niihin vaikuttaneet ulkoiset syyt*. Historiallisia tutkimuksia XLV. Helsinki: SHS.
- Heikkinen, Antero. 1997. *Kirveskansan murros. Elämää Kuhmossa koettelemusten vuosina 1830-luvulla*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Hjerppe Riitta. 1990. *Kasvun vuosisata*. Helsinki: VAPK-kustannus.
- Häkkinen, Antti. 2018. Elämänkulku esiteollisessa yhteiskunnassa 1500–1900. Teoksessa Pertti Haapala (toim.), *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 114–141.
- Marx, Karl ja Engels, Friedrich. 1848. *Kommunistisen puolueen manifesti*. Teoksessa Karl Marx ja Friedrich Engels, Valitut teokset kolmessa osassa. Osa 1. Moskova: Edistys, 85–120.
- Massa, Ilmo. 1994. *Pohjoinen luonnonvalloitus. Suunnistus ympäristöhistoriaan Lapissa ja Suomessa*. Tampere: Gaudeamus.
- Ojala, Jari. 1999. *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700-1800-luvulla*. Suomen Historiallinen Seura.
- Peltonen, Matti. 1990. Metsä, kasvu ja kriisi. Taloushistoria toisen maailmansodan jälkeen. Teoksessa Pekka Ahtiainen (toim.), *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historiantutkimuksesta*. Historiallisen yhdistyksen julkaisu n:o 5. WSOY, 119–140.

-
- Poropudas, Olli. 2012. *Taloudellinen kehitys ja vahva valtio. Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1913, Tansania 1961–1986*. Helsingin yliopisto, Poliitiikan ja talouden tutkimuksen laitoksen julkaisuja 2012:2.
- Ruuttula-Vasari, Anne. 2004. *“Herroja on epäiltävä aina – metsäherroja yli kaiken”*. *Metsähallituksen ja pohjoissuomalaisten kanssakäyminen kruununmetsissä vuosina 1851–1900*. Oulu: Oulu University Press.
- Soininen, Arvo M. 1974. *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Historiallisia tutkimuksia. Helsinki: SHS.
- Tasanen, Tapani. 2004. *Läksi puut ylenemähän. Metsien hoidon historia Suomessa keskiajalta metsäteollisuuden läpimurtoon 1870-luvulla*. Metsätutkimuslaitoksen tiedonantoja 920. Vammala: Metsäntutkimuslaitos.
- Toivanen, Tero. 2016. *Veloissa kuin tervanvetäjät: Velkaantumisen ja tervanpolton poliittinen ekologia 1800-luvun Kainuussa. Niin ja näin 23:1, 25–37*.
- Turpeinen, Oiva. 1985. *Kainuun historia II. Väestö ja talous 1721–1982*. Kajaani: Kainuun maakuntaliitto.
- Turpeinen, Oiva. 2010. *Mustan kullan maa. Tervan historia*. Somero: Amanita.
- Warren, Bill. 1980. *Imperialism: pioneer of capitalism*. Verso.